

Mezinárodní politika životního prostředí

Konflikt mezi integrálním ekosystémem a fragmentárním systémem států?

PETR JEHLIČKA

V často citovaném článku z roku 1993, tedy z doby bezprostředně po *Konferenci OSN o životním prostředí a rozvoji* v Riu de Janeiro, vyjadřuje Steve Smith [viz Smith, 1993] přesvědčení, že se environmentální politika i přes velkou pozornost, která jí tehdy byla věnována, zřejmě nestane novým ústředním tématem mezinárodních vztahů (*International Relations – IR*). Přitom uvádí deset důvodů, proč se podle jeho názoru environmentální problematika po dočasném pobytu na výsluní vrátí na okraj zájmu praktické mezinárodní politiky. Mj. poukazuje na to, že pro vlády bude životní prostředí vždy marginální problematikou ve srovnání s otázkami bezpečnosti a ekonomického růstu. Podle Smithova názoru budou významným faktorem, přispívajícím k marginalizaci životního prostředí v mezinárodní politice, i rozdílné zájmy vyspělých a rozvojových zemí. Smith také formuluje pět důvodů, proč environmentální problémy zůstanou na periférii zájmu mezinárodních vztahů i jako vědní disciplíny. V této souvislosti upozorňuje zejména na dominantní teoretickou tradici v mezinárodních vztazích, jíž je realismus,¹ pro nějž je životní prostředí „nízkou politikou“. Tím se podle jeho názoru životní prostředí automaticky ocitá mimo ohnisko zájmu disciplíny. Přestože od roku 1993 došlo k dynamickému rozvoji jak mezinárodní environmentální politiky, tak jejího studia v rámci disciplíny mezinárodních vztahů, přístup ke studiu tohoto tématu, ať už v realistické, nebo liberální tradici, je zřejmě zatížen gnozeologickými problémy, jež zabraňují hlavnímu proudu mezinárodních vztahů postihnout tuto problematiku v její plné šíři. Ve svém důsledku pak snižují šanci na přijetí účinnějších přístupů k řešení mezinárodních environmentálních problémů.

První část této stati zachycuje proměny, jimiž prošlo vnímání environmentálních problémů ve vyspělých zemích od 50. do 90. let 20. století, pokud jde o jejich vědecké poznání a typy opatření pro jejich řešení, jakož i o postupnou transformaci měřítka, v němž se tato opatření přijímají a realizují. Pomocí porovnání dvou přelomových událostí světové environmentální politiky – stockholmské (1972) a riodejaneirské (1992) konference OSN o životním prostředí – je ve druhé části této stati charakterizován posun v přístupu k mezinárodním problémům životního prostředí, k němuž došlo od počátku 70. let. Třetí část se podrobně zabývá strukturálním rozparem mezi systémem teritoriálních suverénních států a integrálním světovým ekosystémem, jakož i politickými implikacemi tohoto rozporu pro mezinárodní environmentální politiku. Ve čtvrté části stati jsou současné mezinárodní environmentální problémy analyzovány pomocí metafory tragédie společného majetku. Tato metafora je i vodítkem pro tři možné způsoby řešení těchto problémů. Jeden z nich, který koresponduje s teoretickým rámcem mezinárodních environmentálních režimů, jež dominuje akademické literatuře o řešení mezinárodních environmentálních problémů, je pak námětem zbývajících částí této stati. V ní se stručně zmiňují o silícím trendu v rámci disciplíny mezinárodních vztahů, jež zpochybňuje teorii mezinárodních environmentálních režimů jako efektivního nástroje pro analýzu problémů životního prostředí v mezinárodním kontextu a jež doporučuje příklon k radikálnímu paradigmatu

disciplíny. Společnou otázkou, která prochází třetí, čtvrtou a pátou částí následující stati, je otázka bariér efektivních mezinárodních opatření na ochranu životního prostředí. K nim patří problém kolektivní akce ve světovém systému suverénních států, problém schopnosti jednotlivých států realizovat přijaté smlouvy (otázka implementace a domácí kapacity) a problém dostatečného zájmu o problematiku životního prostředí. Posledně zmíněný problém odkazuje na důležitost propojenosti procesů na národní a mezinárodní úrovni pro studium mezinárodní environmentální politiky.

VÝVOJ ENVIRONMENTÁLNÍ PROBLEMATIKY BĚHEM DRUHÉ POLOVINY 20. STOLETÍ

Pokud jde o vyspělé země, stopu vývoje dnešního převládajícího přístupu k řešení problémů životního prostředí v politické rovině lze zpět do minulosti sledovat přibližně do 50. let 20. století. Zhruba od 50. let byly problémy životního prostředí ve vyspělých zemích vnímány především jako otázka znečištění, jež může mít negativní vliv na zdraví člověka.

Přesná definice pojmu znečištění v pojetí přírodních věd představuje nesmírně složitou a kontroverzní otázku. Naráží na řadu problémů, především na stanovení hranice mezi normálním stavem a znečištěním. Pro účely této stati se spokojíme s mírně upravenou společenskovední definicí navrženou Albertem Wealem: Ke znečištění dochází v tom případě, pokud v důsledku lidské aktivity proniknou do prostředí látky nebo emise, které buď poškozují lidské zdraví, blahobyt a člověkem vytvořené nebo přírodní prostředí, anebo alespoň představují riziko poškození lidského zdraví, blahobytu a člověkem vytvořeného nebo přírodního prostředí [viz Weale, 1992].

S jistou mírou zjednodušení lze říci, že toto pojetí převládalo až do 70. let. Takto chápaná problematika životního prostředí vychází z hodnotového postoje, který Robyn Eckersleyová nazývá „ekologií blahobytu člověka“ (*human welfare ecology*) [viz Eckersley, 1995]. Tento postoj je motivován snahou o kvalitní životní prostředí, tedy o prostředí umožňující lidem bezpečný a příjemný život a zdravý vývoj jejich dětí. Jde tedy o utilitární² a zcela antropocentrický³ postoj. V politické rovině se v západní Evropě často projevoval ve formě kampaní proti znečištění ovzduší a vody v urbanizovaných oblastech [viz Sarre a Brown, 1996].

Jedním z prvních opatření, jímž se omezovalo znečištění na národní úrovni, byl zákon na ochranu ovzduší (*Clean Air Act*), přijatý britským parlamentem v roce 1956. Tento zákon byl reakcí na silné lokální znečištění ovzduší v britských městech a především na londýnský „velký smog“ ze začátku prosince 1952, který měl podle tehdejších odhadů za následek smrt asi 4 000 lidí. Skutečná vlna environmentální legislativy na národní úrovni jednotlivých západních států však přišla až počátkem 70. let. Tato legislativní inovace začala podle Wealeova názoru [viz Weale, 1992] přijímáním kroků zaměřených na snížení znečištění ovzduší a povrchových vod, přičemž v některých případech bylo možné navázat na již dříve přijatá opatření, jako byl např. již zmíněný britský zákon na ochranu ovzduší z poloviny 50. let. Takto zaměřená legislativní aktivita kulminovala v západních zemích v letech 1971–1972. V polovině 70. let pak přišla další vlna zákonů, tentokrát se týkajících toxických látek a nakládání s odpady. Jak Weale poznamenává, toto pořadí není příliš překvapivé, protože znečištění ovzduší a vody, stejně jako neregulované ukládání odpadů představují evidentní a snadno pozorovatelné škody na životním prostředí, jež mají přímou vazbu na obavy společnosti z jejich dopadu na lidské zdraví.

Celkově lze říci, že strategie zaměřené na snížení znečištění se v 70. letech vyznačovaly důrazem na administrativní regulaci a na institucionální inovaci ve formě nové legislativy a nově zakládaných ministerstev životního prostředí. Tato regulace se týkala té složky životního prostředí (voda, vzduch), do níž bylo znečištění vypouštěno. Hlavní metodou kontroly znečištění byla instalace zařízení typu „na konci výpusti“ (*end-of-pipe*), jehož typickým příkladem jsou čistírny odpadních vod nebo odsiřovací zařízení v uhelných elektrárnách. V zásadě má toto řešení vlastně za následek pouhé přenesení problému jinam, tj.

do jiné složky životního prostředí, do budoucnosti, nebo – jako v případě rozptylu emisí vysokými komíny – do jiného státu. Strategie snižování znečištění se v té době vyznačovala velkou mírou selektivity, neboť se zabývala jen některými typy a formami znečištění na úkor jiných. Ve většině států také nebyla přijata žádná opatření na sledování a vyhodnocování toho, jak působí nová legislativa. Kromě toho všechna tato opatření vycházela z předpokladu, že environmentální politika je jen další odvětvovou politikou, jež se připravuje a uskutečňuje (stejně jako v případě jiných politik) odděleně od ostatních.

Rozvoj výzkumu a poznání v oblasti životního prostředí postupně vedl ke zjištění, že tyto problémy nejsou jen pouhými náhodnými obtížemi, jež lze vyřešit přístupy ad hoc. Do 80. let se informace a znalosti o životním prostředí omezovaly na empirické poznání. Od té doby došlo v poznání problematiky životního prostředí ke zlepšení ve dvou hlavních směrech. Podstatně se zvýšila schopnost prognózování. Došlo také k výraznému rozvoji poznání vztahů mezi jednotlivými prvky ekologických systémů, a proto si lidé začali být více vědomi role synergických a kumulativních efektů, jakož i vzájemné propojenosti procesů na jednom místě světa s jejich dopady v lokalitě na opačné straně planety. Jinou důležitou změnou byl posun od vnímání problémů životního prostředí jako vedlejších a nezamýšlených důsledků jinak zcela legitimních ekonomických aktivit ke komplexnímu pochopení jejich příčin. Ty zahrnují životní styl jednotlivců i strategické priority, přijímané na úrovni států, jako jsou např. státní energetické, zemědělské nebo dopravní politiky.

Tomuto pokroku v rozvoji poznání odpovídal i nový přístup k řešení environmentálních problémů. Stále častěji se objevovala snaha přemístit řešení od „konce výpusti“ směrem ke zdroji znečištění. Od způsobů řešení reagujících na již vzniklý problém se přecházelo k preventivním opatřením. Tento „paradigmatický“ posun vyžadoval výraznou technickou, ale i organizační a administrativní inovaci. Stále častěji se prosazovala idea integrace environmentálních ohledů do ostatních odvětvových politik. K předefinování také došlo v celkovém pohledu na problematiku životního prostředí. Vztah mezi ekonomikou a životním prostředím již nebyl považován za „hru s nulovým součtem“ (*zero-sum game*), tzn. za antagonistický vztah, kdy ochrana životního prostředí je zátěží pro úspěšný hospodářský rozvoj. Naopak, poškozené životní prostředí začalo být stále více interpretováno jako překážka zdravého ekonomického rozvoje. I když se jedná o výraznou změnu v pojetí tohoto vztahu, šlo stále o čistě utilitární a antropocentrický hodnotový přístup.

INTERNACIONALIZACE ENVIRONMENTÁLNÍCH PROBLÉMŮ V POLITICE

Chceme-li identifikovat mezinárodní environmentální problém, je třeba zkoumat dopady daného environmentálního problému. Pokud se tyto dopady projevují za hranicemi státu, v němž se nachází jejich příčina, hovoříme o mezinárodním environmentálním problému. Příkladem je znečištění řeky, jež protéká několika státy, nebo přeshraniční „export“ emisí oxidu siřičitého atmosférou.

Avšak i v případě environmentálního problému, který nemá přeshraniční dopady, je někdy oprávněné hovořit o jeho mezinárodním kontextu. Existují problémy životního prostředí, jejichž negativní bezprostřední dopad nepřekračuje státní hranice, avšak při bližším zkoumání jejich geneze odhalíme mezinárodní vazby a příčiny. V tomto případě se environmentální problémy stávají mezinárodními, protože v důsledku internacionalizace ekonomiky došlo ke zvýšení tlaku na lokální ekosystémy. Příkladem jsou negativní dopady intenzivní živočišné výroby na kvalitu povrchových vod, ovzduší a půdy v Nizozemsku. Tento typ zemědělství s výraznými vlivy na uvedené složky životního prostředí je možné praktikovat jen za podmínek zemědělské politiky Evropské unie a dovozu laciných krmiv z rozvojových zemí. Jiným příkladem je mezinárodní obchod se slonovinou v Asii, v Evropě a v Severní Americe, který zdecimoval sloní populace v afrických zemích.

Otázky životního prostředí se poprvé dostaly na nejvyšší úroveň mezinárodní politiky na začátku 70. let. Symbolem rostoucího vědomí důležitosti environmentálních problémů se stala *Konference OSN o životním prostředí člověka* svolaná v roce 1972 do Stockhol-

mu. Podle názoru Lyntona Caldwellova legitimizovala stockholmská konference politiku životního prostředí jako všeobecně akceptovanou otázku mezinárodních vztahů. Environmentální problémy se dostaly do politické agendy zahraniční politiky mnoha zemí, jež je do té doby nepovažovaly za příliš důležité [viz Caldwell, 1990 – cit. dle Economy a Schreurs, 1997].

Přestože v případě stockholmské konference šlo o světovou konferenci, většina otázek, o nichž se na ní jednalo, se týkala environmentálních problémů vyspělých zemí Severu, tzn. především znečištění vody a ovzduší a jejich přeshraničních přenosů. Malá pozornost byla věnována problémům, které za prioritní považovaly rozvojové státy, tzn. otázky rozvoje a boje proti chudobě za současného šetrného nakládání s přírodními zdroji.

Podobně jako v případě politických a institucionálních odpovědí na environmentální problémy na úrovni jednotlivých států se naléhavost problémů životního prostředí na mezinárodní úrovni promítla do politické a institucionální sféry s určitým zpožděním. Od stockholmské konference uplynulo deset let, než byla v Nairobi ustavena Organizací spojených národů *Světová komise pro životní prostředí a rozvoj*, a ještě dalších pět let, než tato komise v roce 1987 vydala svou výslednou zprávu pod názvem *Naše společná budoucnost*. Tato zpráva zavedla do běžného používání pojem trvale udržitelný rozvoj jako všeobecně přijímaný základní princip environmentální politiky na všech úrovních – od lokální až po mezinárodní. Weale [viz Weale, 1992] charakterizuje proces internacionalizace politiky životního prostředí v 70. letech a na počátku 80. let jako postupný přechod od běžně přijímaného přesvědčení, že administrativní aparát národního státu je odpovídajícím nástrojem k řešení problémů znečištění, až ke vzniku mezinárodních struktur vzájemné závislosti, reagujících na přeshraniční transfery znečištění a na zjištění takových problémů, jakými jsou ztenčování ozónové vrstvy a klimatické změny.

Ke skutečnému průlomu environmentální politiky do agendy mezinárodní politiky a k zásadní změně pojetí environmentálních otázek došlo na přelomu 80. a 90. let. Kontext, v němž se tento proces odehrál, vystihuje Jessica Tuchman Mathewsová.

„Druhá polovina 80. let byla obdobím tak rozsáhlých mezinárodních změn, že lze snadno přehlédnout jeden trend historického významu. Vedle geopolitických změn, zachycených v novinových titulcích, se v tomto období také objevilo zásadně nové pojetí významu životního prostředí pro člověka. Před tímto přelomem byly environmentální problémy vnímány jako záležitosti lokálního nebo regionálního významu, jež se pouze volně vztahovaly k pojmům jako ekonomický růst, zdraví člověka a estetické hodnoty. Po tomto obratu získaly environmentální problémy globální dimenzi a začaly mít zásadní význam pro ekonomický růst nebo úpadek. Postupně vznikl široký konsenzus o jejich významu jako určujícího faktoru prosperity, bezpečnosti a způsobu správy veřejných záležitostí v jednotlivých zemích. Stejně rychle, jako došlo k pádu komunistických režimů, bylo životní prostředí z nehybného polosvěta problémů, řazených diplomaty do kategorie »ostatní záležitosti«, vyneseno mezi mezinárodní priority“ [Mathews, 1993, s. 25].

Zatím nejdůležitější událostí mezinárodní environmentální politiky byla *Konference OSN o životním prostředí a rozvoji*, jež se konala v Riu de Janeiro v roce 1992. Jak již samotný název i místo jejího konání naznačují, tato druhá světová konference OSN, týkající se životního prostředí, se na rozdíl od té první z roku 1972 systematicky zaměřila na otázky životního prostředí ve vztahu k rozvoji. Tím reagovala jak na zájmy vyspělých zemí Severu, tak i rozvojových zemí Jihu. V praktické rovině přinesla tato konference kromě právně nezávazné *Deklarace z Ria* a *Deklarace o lesích* také právně nezávaznou *Agendu 21*, jakýsi plán činností, s jehož pomocí by měla být idea trvale udržitelného rozvoje uvedena do života, a dále dvě právně závazné úmluvy – *Rámcovou úmluvu o klimatických změnách* a *Úmluvu o biodiverzitě*.

Conca [viz Conca, 1994] si všímá kontrastu mezi dvěma světovými konferencemi OSN o životním prostředí, pokud jde o míru pozornosti, kterou jim věnovali politici, sdělovací prostředky a nevládní organizace a kterou lze interpretovat jako indikátor důležitosti en-

vironmentálních problémů a významu mezinárodní spolupráce při jejich řešení. Ve Stockholmu bylo zastoupeno 114 zemí, přičemž jen dvě z nich byly reprezentovány hlavami států. Konference v Riu de Janeiro, jež se odehrála v optimistickém období po skončení studené války, se zúčastnilo 178 delegací, z nichž přes sto bylo vedeno hlavami států. Ve Stockholmu bylo přítomno 134 nevládních organizací (*non-governmental organisation – NGO*), zatímco v Riu de Janeiro více než desetkrát tolik a navíc se na této konferenci akreditovalo 8 000 novinářů ze 111 států.

Vedle spojení otázek životního prostředí a rozvoje ukázal summit Země v Riu de Janeiro proti předchozí konferenci značný posun ve vnímání environmentální problematiky. V první řadě došlo během 20 let, jež uplynuly mezi těmito konferencemi, k dynamickému rozvoji vědeckého poznání environmentálních problémů, což však na druhé straně vedlo k uvědomění si nesmírné složitosti těchto otázek. Ve srovnání s „odvětvovým“ a úzce chápaným přístupem k životnímu prostředí v 70. letech a z něho vycházejícími řešeními byl v Riu de Janeiro výchozím argumentem pro jednání a úmluvy nový pohled na Zemi jako na „jednotný integrální systém s komplexními vazbami mezi základními ekologickými systémy pevnin, oceánů, atmosféry a biodiverzity“ [Conca, 1998, s. 7]. Summit Země v Riu de Janeiro také znamenal silný impulz pro rozvoj mezinárodní environmentální politiky ve formě nových úmluv, smluv a deklarací.

EKOLOGICKÝ SYSTÉM A SYSTÉM SUVERÉNNÍCH STÁTŮ

Jak připomínají Conca a Dabelko [viz Conca a Dabelko, 1998], vedle výrazného posunu mezi Stockholmem a Riem de Janeiro, reflektujícího dalekosáhlé změny v míře poznání mezinárodních environmentálních problémů a ve způsobech navrhaných řešení, je neméně důležité si uvědomit, co se v průběhu 20 let mezi konferencemi nezměnilo. Mnohé překážky bránící uskutečněním efektivních opatření na globální úrovni, známé z počátku 70. let, se naplno projevíly i v Riu de Janeiro. Patřila k nim nedůvěra a podezřelost, které v zásadě i v 90. letech stále silně ovlivňují vztahy mezi Severem a Jihem, i když jedním z hlavních cílů této konference bylo učinit důležitý krok k jejich překonání. Kromě toho šlo o rozpor mezi dlouhodobou perspektivou, která je nezbytnou součástí jakéhokoli smysluplného environmentálního plánování na straně jedné a krátkodobě orientovaným zájmem většiny vlád o ekonomický růst a politickou stabilitu na straně druhé. Dalším významným rysem, přetrvávajícím tato dvě desetiletí, bylo neochvějné lpění vlád jednotlivých států na tradičním konceptu státní suverenity, a to i v těch případech, kdy jinak slovně uznaly potřebu koordinované spolupráce při řešení přeshraničních environmentálních problémů.

Laferriere a Stoett zdůrazňují úzkou vazbu mezi moderním státem a ekologickou degradací [viz Laferriere a Stoett, 1999]. Podle nich je „útok na přírodu“ průvodním rysem dlouhodobého trendu k materiálnímu růstu a k upevnování moci státu, jenž vyžaduje systematickou kontrolu lidských a přírodních zdrojů. Počátky tohoto trendu je možné najít v přelomovém intelektuálním a politickém vývoji v 17. století, kdy se objevily newtonovská přírodní věda a národní stát jako dvojitý pilíř modernity.

Právě v tomto bodě se dostávám k ústřednímu tématu této části své stati, tj. ke vztahu mezi přeshraničními environmentálními problémy a světovým systémem států.

„Vstup environmentálních problémů do globální agendy [na konci 80. let – pozn. aut.] vedl k tomu, že se otázky ekologicky vhodných a politicky uskutečnitelných metod managementu stávají námětem rozsáhlých diskuzí a vyjednávání. Tyto diskuze zpochybňují schopnost systému suverénních států efektivně kontrolovat svět přírody skládající se z spojených ekosystémů a čelit nebezpečím, která je ohrožují“ [Ward, 1998, s. 79].

Jinými slovy řečeno, dochází k potenciálně konfliktnímu vztahu mezi koncepcí světa, rozděleného do oddělených nezávislých komunit, jasně ohraničených v čase i v prostoru, na straně jedné a snahou o nadnárodní environmentální management, jenž se řídí zcela odlišnou logikou pojmu hranice, na straně druhé.

Jak uvádí Wapner [viz Wapner, 1998, s. 275], od poloviny 20. století se státy potýkaly se vztahem mezi suverenitou a životním prostředím. V praxi to znamená úsilí o rovnováhu mezi právem státu na kontrolu politiky na národní úrovni a odpovědností za to, aby domácí politiky neměly negativní dopad na jiné státy. Najít tuto rovnováhu v otázkách, jež zahrnují interakci mezi sociálními a ekologickými systémy, je však velmi obtížné.

Současné environmentální hrozby, jež přesahují státní hranice, vyžadují podniknutí kroků, které také překračují hranice. Tím problémy životního prostředí zasahují do problematiky státní suverenity a do jejího „fyzického projevu“ [viz Ward, 1998, s. 81] – teritoriality. Často diskutovaným námětem je otázka, zda ekologické hrozby stanoví nové normy pro chování států a zda tyto hrozby vlastně nevyvolávají „erozi“ státní suverenity. Opačný názor je založen na argumentu, že mezinárodní procesy a instituce zaměřené na ochranu životního prostředí nemusejí podkopávat státní suverenitu, ale naopak ji posilovat. Tím, že se stát stal ústředním aktérem institucionální odpovědi na tyto problémy, a tím, že vlastně byla posílena jeho kapacita pro kolektivní akci, se manevrovací prostor státu zvětšil a jeho schopnost řešit problémy vzrostla. Zatímco v rámci první perspektivy je stát součástí problému, ve druhé je základem pro jeho úspěšná řešení.

Teze o podkopávání státní suverenity způsobeném nutností řešit mezinárodní environmentální problémy je mnohem rozšířenější než argument, že mezinárodní environmentální politika suverenitu států naopak posiluje. Zdá se logické, že teritoriálně omezený stát, který se řídí principem nezasahování do státní suverenity jiných států, má velmi omezené možnosti řešit problémy přesahující jeho jurisdikci. Nekompatibilita mezi ekologickým holistickým přístupem a teritoriální exkluzivitou se zdá evidentní a navíc je stát považován za příčinu degradace životního prostředí nebo přinejmenším za důležitého aktéra, jenž se na ní podílí [viz Laferriere a Stoett, 1999].

Zvláště v 70. letech byla rozšířená teze, že mezinárodní ekologická závislost povede k ústupu systému států a k jeho konečnému nahrazení nějakou formou nadnárodní organizace. Jinou variantou procesu „eroze“ státní suverenity je její podkopávání nestátními aktéry zdola, zejména v podobě nevládních environmentálních organizací anebo v důsledku předávání kompetencí státu místním nebo regionálním vládám.

Argument o omezování státní suverenity z důvodu nezbytnosti reagovat na ekologické hrozby je součástí širšího myšlenkového proudu o počátcích zásadních změn principů mezinárodní politiky a o klesajícím významu státu jako jejího hlavního aktéra. Tento proud se na jedné straně opírá o růst vzájemné závislosti i v mnoha jiných sférách a o rychle rostoucí počet mezinárodních smluv a institucí omezujících suverenitu státu. Na druhé straně se opírá i o rostoucí vliv „občanské společnosti“ – nevládních organizací nejrůznějšího druhu, včetně organizací environmentálních, organizací zaměřených na ochranu lidských práv, na postavení žen a na pomoc rozvojovým zemím.

Zároveň je však možné také argumentovat tím, že stát je klíčovým aktérem mezinárodní environmentální politiky; vyjednávání, implementace a prosazení přijatých závazků je totiž téměř výlučně v rukou států. Jedině stát má dostatečnou autoritu, legitimitu, zdroje a kontrolu nad daným územím, jež umožňují zavedení a prosazení přijatých environmentálních norem a pravidel. Omezování suverenity by pak mělo za následek snižování schopnosti státu přizpůsobit se mezinárodním závazkům, a tedy efektivně chránit životní prostředí. Tento argument je zvláště relevantní v případě rozvojových zemí. Zdá se, že k dosažení efektivní ochrany životního prostředí by v mnoha případech bylo žádoucí posílit jejich státní suverenitu, a to zejména ve smyslu autority a kontroly.

Princip nezasahování do vnitřních záležitostí je důsledkem suverenity státu na jeho území a často se jím argumentuje v situacích, kdy stát považuje nějaké aktivity podniknuté vně jeho hranic, jež mají vliv na domácí politiku, za aktivity v rozporu se svými zájmy. Tradičně se za zasahování do vnitřních záležitostí považovala především vojenská intervence, avšak postupně se tento pojem začal používat i v jiných oblastech, včetně životního pro-

středí. Za formu zasahování do vnitřních záležitostí považovalo např. Švédsko acidifikaci svých jezer v důsledku kyselé depozice pocházející z Velké Británie a z Německa.

Tento typ zasahování obvykle nejvíce nelibě nesou rozvojové země, které často označují environmentálně motivovanou intervenci ze Severu za novou formu imperialismu. Těmto obviněním musejí často čelit i nevládní organizace, financované ze zdrojů pocházejících ze Severu, i některé sdělovací prostředky. Např. brazilská vláda si koncem 80. let stěžovala, že zahraniční televizní programy o likvidaci amazonského deštného pralesa byly součástí řízené kampaně s cílem internacionalizovat tuto problematiku. Přitom ji brazilská vláda vždy jednoznačně považovala za vnitřní záležitost [viz Litfin, 1998]. Podobně jsou podrobeny kritice environmentální podmínky půjček poskytovaných multilaterálními bankami rozvojovým zemím nebo mechanismus „nahrazení dluhu přírodou“ (*debt-for-nature swaps*), při němž dochází k odpuštění části zahraničního dluhu dané země výměnou např. za závazek zachování určitého ekologicky cenného území v původním stavu.

Conca a Dabelko poznamenávají, že obě tyto linie argumentace přispívají k lepšímu porozumění otázkám souvisejícím se vztahem suverenity a životního prostředí [viz Conca a Dabelko, 1998, s. 87]. Ani jedna z nich však neumožňuje jednoznačně se orientovat ve složitých a velmi nerovnoměrně rozložených mezinárodních tlacích směřujících na stát, jež mají vést k řešení environmentálních problémů. Skutečně může dojít k tomu, že v souladu s argumentem o „erozi“ suverenity bude rozsah autonomie státu zúžen jak shora, tak zdola. Zároveň však nelze vyloučit zvýšení schopnosti státu problémy řešit, jak naznačuje teze o tom, že mezinárodní environmentální politika posiluje roli států. Je také možné, že na domácí půdě může být autonomie, kontrola a autorita státu posílena, zatímco na mezinárodní úrovni paralelně dojde k zúžení prostoru pro aktivity státu ve prospěch mezinárodních a nadnárodních institucí.

Hanf [viz Hanf, 1996] a Litfinová [viz Litfin, 1998] upozorňují na to, že mezinárodní environmentální politice je třeba rozumět jako komplexnímu procesu mnohoúrovňového řešení problémů, jenž propojuje přijímání rozhodnutí na mezinárodní a národní úrovni. Až donedávna však výzkum v oblasti mezinárodních vztahů věnoval jen malou pozornost propojenosti mezi procesy na domácí a mezinárodní scéně. Podle Hanfa [viz Hanf, 1996] mají zájmy, jež formují kolektivní opatření na ochranu životního prostředí, spíše národní než mezinárodní původ a charakter. Tento autor dále tvrdí, že k porozumění procesům mezinárodní spolupráce a k porozumění roli mezinárodních institucí při realizaci snah o společná a koordinovaná opatření, zaměřená na ochranu životního prostředí, je třeba analyzovat vývoj, který předcházel rozhodnutí nějakého státu, že se chce připojit ke krokům, které by vedly ke vzájemně přijatelnému způsobu řešení určitého environmentálního problému. Chceme-li tedy porozumět tomu, co se děje na mezinárodní úrovni, je nezbytné zkoumat procesy, struktury a hodnoty na národní úrovni, jež určují, jaký postoj konkrétní stát k danému opatření na mezinárodní úrovni zaujme.

Analýza řady mezinárodních environmentálních institucí, ať organizací, nebo úmluv, ukázala, že tyto instituce obvykle mají praktický vliv. Zároveň se však ukázalo, že hnací silou všech efektivních mezinárodních institucí, jejichž účastníky jsou státy, je tlak občanských iniciativ, vytvářený téměř vždy environmentálními nevládními organizacemi (ENGO). Jak poznamenává Karen Litfinová, stát a jeho environmentální instituce jen velmi zřídka samy o sobě, bez podnětu a tlaku vycházejícího z občanské společnosti, jednájí proaktivně [viz Litfin, 1998]. Řada autorů poukazuje na zásadní roli, kterou při mezinárodní a globální environmentální politice sehrávají nevládní občanské organizace. V jejich aktivitě spatřují trend k novým formám vládnutí, jenž vyplývá ze zásadních sociokulturních změn, spojených s posunem hodnotových postojů a s celkově vyšší citlivostí k životnímu prostředí. Karen Litfinová se dokonce domnívá, že „ze všech problémů ty ekologické – a to z důvodu jejich vazby na místní občanské aktivity, pro přírodovědecký základ argumentace, pro přeshraniční charakter a pro časovou mezigenerační dimenzi – nejpravděpodobněji změní širší kontext kulturních praktik současné modernity“ [Litfin, 1998, s. 16].

Spíše než na formální mezinárodní instituce (úmluvy, organizace) kladou tito autoři důraz na politiku „mimo stát“, tzn. na „*alternativní kanály kontroly a autority a na vliv nestátních aktérů na formování nových významů a přesvědčení, jež se ve společnosti objevují*“ [Litfin, 1998, s. 11]. Svě vize pak označují pojmy jako „*světová občanská politika*“ [viz Wapner, 1995], „*světová domácí politika*“ [viz Deudney, 1993] nebo „*globální občanská společnost*“ [viz Lipschutz, 1993].

Wapner [viz Wapner, 1995] považuje aktivity organizací a skupin jako Greenpeace, Sea Sheperds Conservation Society a Earth First!, jež označuje za „*transnacionální environmentální aktivistické skupiny*“ (*transnational environmental activists groups – TEAG*), za formu „*světové občanské politiky*“. Tato světová občanská společnost vyvíjí aktivity ve třech hlavních směrech:

- je zdrojem šíření nového vztahu skupin občanů i jednotlivců k životnímu prostředí;
- vyvíjí nátlak na podnikatelskou sféru, aby přijala praktiky méně škodlivé životnímu prostředí;
- její aktivity přispívají k posílení kapacity na lokální úrovni.⁴

Ve všech těchto případech transnacionální environmentální aktivistické skupiny vyvíjejí „*občanskou*“, tedy nikoli oficiální nebo státem kontrolovanou činnost.

Deudney ve své eseji [viz Deudney, 1993] argumentuje tím, že pokud se mají environmentální problémy, jež překračují hranice jednoho státu, efektivně řešit, je nutné rozšířit pojem společnost tak, aby rovněž přesahoval státní hranice.⁵ Proto vidí hlavní problém v ústředním konceptu dnešního světového systému států – v nacionalismu. Soubor idejí a životního stylu souhrnně označuje jako „*zelenou kulturu*“ a jejími nositeli jsou podle jeho názoru environmentální mezinárodní organizace jako Greenpeace, Přátelé Země nebo Světový fond pro ochranu přírody (*World Wide Fund for Nature – WWF*). Domnívá se, že by se právě tato „*zelená kultura*“ mohla stát mostem překlenujícím strukturální protiklady mezi planetou jako integrálním systémem a národním státem založeným na principu suverenity a teritoriální exkluzivity. Podobně Lipschutz [viz Lipschutz, 1993] předpokládá vznik „*globální občanské společnosti*“, jež se projevuje v celosvětovém měřítku v přibývajícím počtu environmentálních nevládních organizací a ve vzrůstající intenzitě jejich nadnárodních interakcí. Tuto globální občanskou společnost vnímá jako strukturu, která významně doplňuje a ovlivňuje mezinárodní politiku reagující na globální environmentální hrozby.

Zůstává otázkou, do jaké míry je tato myšlenka realistická. Zdá se však, že nelze zcela vyloučit, že „*zelená kultura*“ představuje jednu z významných možností pro nahrazení nebo alespoň výrazné omezení nacionalismu jako mocného organizačního principu současného světa. Jak Deudney poznamenává, tato atraktivní možnost je však jen jednou eventuelitou výsledku interakce mezi nacionalismem a nadnárodním environmentálním hnutím, reprezentujícím „*zelenou kulturu*“. Ve hře jsou ještě minimálně dva další scénáře s méně žádoucími výsledky. Za prvé, environmentální vědomí částečně ovlivní existující nacionalistické síly, čímž se sníží jejich agresivita a zvýší ochota k mezinárodní spolupráci. Za druhé, environmentální střety naopak přispějí k posílení nacionalistických tendencí, jež povedou k ještě konfliktnějšímu charakteru mezinárodního systému. O této eventualitě se intenzivně diskutovalo v první polovině 90. let v souvislosti s otázkou podílu environmentální politické mobilizace na rozpadu bývalého Sovětského svazu. Podrobnou analýzu tohoto procesu přináší ve své knize Jane Dawsonová [viz Dawson, 1996], a to na příkladu protestního hnutí proti jaderným elektrárnám ve čtyřech republikách bývalého Sovětského svazu, jež ve skutečnosti sledovalo především nacionalistické cíle.

MEZINÁRODNÍ ENVIRONMENTÁLNÍ REŽIMY A EPISTEMICKÁ SPOLEČENSTVÍ

Teorie mezinárodních vztahů přistupuje k mezinárodním environmentálním problémům jednak prostřednictvím teoretického rámce mezinárodních environmentálních režimů a jednak prostřednictvím konceptu „*epistemických společenství*“ (*epistemic communities*). Oba přístupy spadají do liberálního paradigmatu disciplíny mezinárodních vztahů.

Autoři píšící o mezinárodní environmentální politice v rámci tohoto paradigmatu vycházejí většinou z americké školy mezinárodních režimů, jež se zabývá nejrůznějšími mechanismy mezinárodní kooperace. Oba pojmy – epistemická společenství a mezinárodní režimy – ve zcela obecné rovině, tedy nikoli v souvislosti s environmentální problematikou, zavedl již v roce 1975 John G. Ruggie v reakci na tehdy přeceňovanou roli mezinárodních organizací.

„Při popisu »kolektivních odpovědí« států na situace, kterým jsou společně vystaveny a jejichž příčiny úzce souvisejí s vědou a technikou, budu rozlišovat tři úrovně institucionalizace: (1) čistě kognitivní, kterou budu nazývat »epistemická společenství«; (2) sestávající se ze souboru vzájemných očekávání, obecně přijatých pravidel, regulačních postupů a plánů, v souladu, s nimiž je alokována organizační energie a finanční závazky, které budu nazývat »mezinárodní režimy«; a (3) mezinárodní organizace“ [Ruggie, 1975 – cit. dle Waever, 1997, s. 176–177].

Epistemická společenství

Pojem epistemická společenství však pak na několik let zapadl a znovu ho připomenul, tentokrát explicitně ve vztahu k environmentálním problémům, až na konci 80. let Peter Haas. Na rozdíl od Ruggieho, který – jak výše uvedený citát naznačuje – chápal epistemická společenství jako širší rámec, v němž se rozvíjejí mezinárodní režimy, Haas považuje za epistemická společenství nadnárodní síť skupin respektovaných odborníků na konkrétní problematiku, které sehrávají důležitou roli při řešení mezinárodních environmentálních problémů [viz Haas, 1989 a 1990]. Haas tento pojem poprvé použil při analýze ochrany ekosystémů Středozemního moře. Skupiny odborníků, zejména ekologů specializujících se na mořské ekosystémy, sehrály rozhodující úlohu při přesvědčování politiků, že Středozemní moře tvoří jeden ekosystém, a to ekosystém velmi zranitelný. Tito vědci a jejich odborné argumenty byly rozhodujícím faktorem, jenž dovedl mezinárodní organizace a vlády států k přijetí *Akéniho plánu pro Středomoří* pod záštitou UNEP. Jiným environmentálním problémem, na jehož způsobu řešení se rozhodující měrou podílelo společenství vědců, bylo podepsání *Montrealského protokolu* (1987) *Vídeňské úmluvy o ochraně ozónové vrstvy* (1985). Tyto dva příklady ukazují míru vlivu odborníků na politické procesy.

Lze však najít řadu jiných problémů životního prostředí, kde k podobnému vývoji, tzn. ke klíčovému podílu všeobecně respektované skupiny expertů na definování a řešení problému, nedošlo. Teorii epistemických komunit tedy nelze použít jako analytický nástroj ve všech případech. Typickým příkladem je otázka klimatických změn. Tato problematika je v řadě ohledů spojená se značnou mírou vědecké nejistoty. Například se stále diskutuje o absorpčních kapacitách jednotlivých skleníkových plynů a v poslední době se pozornost odborníků přesunuje od procesů probíhajících pouze v atmosféře k otázce jejich vazeb k oceánskému proudění, čímž se celá problematika stává ještě složitější. Komunita vědců zabývajících se klimatickými změnami není ve svých názorech zdaleka jednotná, přestože v nejzákladnější otázce, tedy že skutečně dochází ke klimatickým změnám vyvolaným člověkem, se dnes většina odborníků shoduje.

Model epistemických společenství je také někdy chápán jako jeden z teoretických přístupů, jimiž se teoretici mezinárodních vztahů snaží vysvětlit, jednak jak došlo ke zformování konkrétního mezinárodního režimu a jednak odhalit příčiny změn v jeho vývoji. Dalšími teoretickými přístupy k mezinárodním režimům jsou [viz Porter, Welsh Brown, 1991, s. 23]:

- strukturální přístup (jednou z možností, jak dochází k formování režimu je nátlak státu-hegemonu, který přinutí ostatní státy připojit se k režimu);
- teorie her;
- institucionální vyjednávání.

S výjimkou epistemických společenství se však žádný z těchto čtyř teoretických přístupů neprojevil jako užitečný pro vysvětlení vzniku a fungování mezinárodních environmentálních režimů.⁶

Mezinárodní environmentální režimy

Rámec mezinárodních environmentálních režimů je dominantním teoretickým přístupem k problematice životního prostředí na mezinárodní úrovni. Pojem mezinárodní režim v obecné rovině má u různých autorů značně odlišný význam. Podle některých autorů je režim sociálních institucí s konkrétními pravidly a normami, jež jsou zformulovány pomocí multilaterálního právního nástroje, např. úmluvy [viz Porter, Welsh Brown, 1991], podle jiných je režim prostě jakýkoli typ rozpoznatelného strukturovaného chování států [viz Puchala, Hopkins, 1983 – cit. dle Suhr, 1997]. V dalších úvahách v této stati budu vycházet z definice mezinárodního environmentálního režimu, jak ji zformuloval Owen Greene: „Mezinárodní environmentální režim je mezinárodní společenská instituce s dohodnutými principy, normami, pravidly, procedurami a programy, jež řídí aktivity a formuje očekávání aktérů v konkrétní problémové oblasti“ [Greene, 1996, s. 283–284].

Wapner [viz Wapner 1998, s. 280] rozlišuje režimy právní zodpovědnosti (vztahují se k zamezení škod překračujících hranice) a režimy regulační. Příkladem režimu právní zodpovědnosti je v literatuře často citovaný případ huti v kanadském městě Trail, která byla v době před druhou světovou válkou zdrojem emisí přenášených atmosférickým prouděním do amerického státu Washington. Tento případ se obvykle považuje za počátek uplatňování mezinárodního práva v oblasti životního prostředí. Oba státy se dohodly na tom, že o rozhodnutí požádají mezinárodní tribunál, který v roce 1941 dospěl k závěru, že americká stížnost byla oprávněná. Rozhodl také o kompenzacích, jež musela Kanada zaplatit Spojeným státům, a dále Kanadě nařídil, aby napříště zabránila tomu, aby provoz huti poškozoval občany USA. Tento typ režimů se vztahuje na situace, kdy poškození životního prostředí lze jednoznačně spojit s jeho zdrojem a zdroj převezme odpovědnost za negativní důsledky své činnosti. Jsou to tedy případy, kdy jednotlivé přesně lokalizovatelné zdroje znečištění mají jasně identifikovatelné oběti.

Tragédie společného majetku a regulační environmentální režimy

Tragédie společného majetku je metafora používaná k vysvětlení situací, v nichž dochází k vyčerpání nebo degradaci přírodních zdrojů z důvodu rozporu mezi individuálními a kolektivními zájmy, přičemž neexistuje žádná instituce, která by tyto zájmy mohla uvést do souladu. Článek s názvem *The tragedy of the commons*, který uveřejnil Garrett Hardin v časopise *Science* v roce 1968 [viz Hardin, 1998], začíná popisem situace na obecní pastvině, k níž mají všichni uživatelé neomezený přístup. Každý pastevec se jako racionálně jednající jedinec snaží maximalizovat svůj zisk. Explicitně nebo implicitně si klade otázku, jaký užitek mu přinese zvýšení počtu zvířat v jeho stádu o další kus. Podle Hardina má tento užitek jeden kladný a jeden záporný efekt. Pozitivním užitekem je důsledek rozšíření stáda o další zvíře. Pastevec získá veškeré prostředky vyplývající z prodeje tohoto přidaného zvířete, a proto se kladný užitek téměř rovná + 1.

Negativní efekt spočívá v nadměrném spásání pastviny vyvolaném rozšířením stáda o další kus. Protože však dopady nadměrného spásání se rozloží mezi všechny pastevece, záporný užitek pro každého z nich je jen zlomkem – 1. Pastevci budou v této praxi pokračovat až do té doby, dokud bude mezní užitek z každého dalšího přidaného zvířete kladný, i když to zároveň bude znamenat, že degradace pastviny bude dále pokračovat a průměrný užitek ze zvířete bude klesat.

Výše uvedená Greeneova definice environmentálního režimu se týká takového typu režimu, který Wapner [viz Wapner, 1998] označuje jako regulační režim. Tento typ režimů reprezentují regulační instituce, jejichž cílem je kontrolovat aktivity, které negativně ovlivňují globální životní prostředí. Wapner chápe tyto režimy v zásadě jako mezinárodní dohody, jež stanovují podmínky pro konkrétní typy akcí podniknutých jednotlivými státy. Jejich smyslem je definovat cíle pro snížení environmentálních škod a zavést konkrétní opatření k jejich dosažení. Jak Wapner [viz Wapner, 1998] poznamenává, státy obvykle nejsou ochotné převzít odpovědnost za životní prostředí, pokud nemají právně zajištěno,

že také ostatní státy převezmou svůj díl odpovědnosti a že se budou těmito závazky řídit. Cílem regulačních režimů je harmonizovat environmentální politiku jednotlivých států ve vztahu k takovým environmentálním problémům, jejichž zdroje jsou rozptýlené. Většina mezinárodních snah o ochranu životního prostředí vyústila v úmluvy založené na regulačním přístupu, např. *Montrealský protokol o látkách poškozujících ozónovou vrstvu* (1987), *Basilejská úmluva o kontrole mezistátního pohybu nebezpečného odpadu a jeho likvidace* (1989) nebo *Rámcová úmluva OSN o klimatických změnách*. Na rozdíl od režimu právní zodpovědnosti se tento typ obvykle zaměřuje na zamezení takovým praktikám, k nimž dochází ve více státech najednou a které kumulativně poškozují globální společný majetek. Za globální společný majetek se obvykle považuje atmosféra, oceány, biodiverzita⁷ a v jistém smyslu i Antarktida.

Konkrétním příkladem nadměrné exploatace přírodního zdroje je např. vyhubení rybích hejn, způsobené snahou každého rybáře (nebo komunity rybářů) maximalizovat svůj úlovek. Metafora tragédie společného majetku⁸ ukazuje, jak je možné, že individuální racionální akce mohou mít za následek iracionální kolektivní praktiky vedoucí v konečném důsledku k nadměrnému využívání společného zdroje. Tato metafora také ukazuje, že využívání tohoto zdroje může neomezeně pokračovat až k destruktivnímu konci, přičemž každá organizace nebo jednatel, kteří se na tomto vývoji podílejí, mohou mít dostatečné informace o následcích své činnosti a dělat jen to, na co mají právo vyplývající z tradice nebo ze zákona. Pokud zbytek komunity pokračuje ve využívání společného zdroje původním způsobem, individuální změna chování jednotlivce na změnu destruktivního trendu nestačí [viz *Greene, 1996, s. 282*]. Individuální odklon od tohoto destruktivního chování povede pouze k tomu, že tento jednatel připraví sám sebe o (jakkoli se smřšťující) přínosy, ale sám tím nepřispěje k zastavení pokračující celkové degradace zdroje, na němž je závislý.

Mnoho environmentálních problémů má podobný průběh. Ve společnosti, která nereguluje dopady lidských aktivit na životní prostředí, se producenti snaží vyrábět s co nejmenšími náklady, což znamená i nekontrolované vypouštění odpadů do vodních toků a do ovzduší. Majitelé získávají většinu výnosů spojených s lacinou produkcí, zatímco náklady vyvolané znečištěním (záporné externality) se rozloží na celou společnost.

Pro problémy typu tragédie společného majetku v zásadě existují tři možná řešení. Prvním z nich je privatizace zdroje, jež by měla vést k lepší péči individuálních vlastníků o rozdělený a zprivatizovaný zdroj. Druhou možností je regulace využívání zdroje externí silou a třetí možností je uzavření kolektivní smlouvy mezi uživateli bez nutnosti delegovat právo kontroly na externí autoritu. Podle Johnstona a kol. [viz *Johnston, Gregory a Smith, 1994*] se v dlouhodobé perspektivě první a třetí možnost nejeví jako příliš slibné varianty šetrného využívání zdrojů Země.

Na mezinárodní úrovni lze metaforu tragédie společného majetku i navrhovaná řešení aplikovat na problematiku degradace globálního společného majetku, tzn. oceánu, atmosféry a biodiverzity. Tento globální společný majetek sdílí a využívá světová populace, jež je rozdělena do jednotlivých států. Ze tří možných navrhovaných řešení lze jednoznačně vyloučit druhou možnost, neboť i přes výše zmíněné výhrady o platnosti nezpochybnitelné státní suverenity platí, že v praktické mezinárodní politice neexistuje žádná dostatečně silná externí autorita, jež by stála nad státy a mohla regulovat jejich chování. Pokud jde o privatizaci globálního společného majetku, existuje příklad, kdy k podobnému vývoji dílčím způsobem došlo. *Úmluva OSN o mořském právu*, podepsaná v roce 1982, potvrdila nároky mnoha přímořských států na rozšíření jejich jurisdikce v pobřežních vodách z dvanáctimílového pásma teritoriálních vod na výsostně ekonomické zóny o šířce 200 námořních mil. Tím vlastně došlo k „privatizaci“ globálního společného majetku do rukou jednotlivých přímořských států. Spolu s právem využívat zdroje v tomto pásmu přijaly státy i poměrně vágně formulovaný závazek chránit zdroje nacházející se v této zóně. Globální společný majetek v podobě oceánu se tímto opatřením zmenšil o rozlohu, která přesahuje rozlohu Austrálie, Evropy, Afriky a obou Amerik dohromady. Nejčastěji využívanou mož-

ností však zůstává třetí způsob řešení tragédie společného majetku, tj. dobrovolné přijetí kolektivní smlouvy upravující jednání jejích účastníků – tedy regulační režimy.

Příklad regulačního režimu – režim klimatických změn

Historický vývoj režimu klimatických změn lze podle skupiny aktérů rozhodujícím způsobem ovlivňujících formování režimu sledovat jako proces vědeckého zájmu, politický proces (rozvíjený v důsledku aktivit vlád některých států) a konečně jako proces koordinovaný v rámci OSN. Těmto třem úhlům pohledu je možné přiřadit i časová vymezení. Jde však o rozdělení do jisté míry umělé, neboť skupiny aktérů se obvykle podílejí na formování režimu současně.

Počátek první, vědecké fáze spadá do 70. let, kdy byla některými klimatology poprvé signalizována možnost klimatických změn. V roce 1979 se konala první celosvětová diskuze o klimatických změnách v rámci *Světové klimatické konference* zorganizované Světovou meteorologickou organizací (*World Meteorological Organization – WMO*). Její účastníci se shodli na tom, že klimatické změny jsou vážným problémem. V roce 1985 se ve Villachu konalo další setkání připravené WMO, Programem OSN pro životní prostředí (UNEP) a Mezinárodní radou vědeckých svazů (*International Council of Scientific Unions – ICSU*). Jeho účastníci dospěli k závěru, že v důsledku rostoucích koncentrací skleníkových plynů lze v 21. století očekávat značné oteplení. V roce 1988 bylo kanadskou vládou pozváno do Toronta 300 expertů na další setkání k problematice o klimatických změnách. Tito odborníci dospěli k závěru, že je nutné do roku 2005 zredukovat emise CO₂ o 20 % v porovnání s rokem 1988. Tento tzv. torontský cíl se všem účastníkům režimu klimatických změn dnes zdá jako zcela nereálný. WMO a UNEP založily ve stejném roce Mezivládní panel o klimatických změnách (*Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC*), jehož úkolem je vyhodnocovat informace o klimatických změnách a formulovat strategie směřující k řešení tohoto problému. Ve své druhé zprávě z roku 1995 dospěl IPCC k závěru, že je dostatek důkazů pro tvrzení, že nastává změna klimatu vyvolaná činností člověka.

Za počátek klimatické politiky na úrovni vlád států se obvykle považuje rezoluce OSN o nutnosti podniknout konkrétní kroky k zabránění klimatickým změnám. Tato rezoluce vzešla z návrhu Malty a byla přijata v lednu 1989. V březnu téhož roku se na pozvání Nizozemska, Francie a Norska sešly v Haagu delegace 24 zemí, které na závěr deklarovaly svůj závazek začít se touto problematikou vážně zabývat. V listopadu 1989 se v nizozemském Noordwijku shodlo 67 delegací na tom, že by prvním krokem měla být stabilizace emisí CO₂ v roce 2000 na úrovni roku 1990. Během stejného měsíce hostily Maledivy konferenci malých ostrovních států, věnovanou hrozbě zvyšování mořské hladiny. V květnu 1990 se v Bergenu sešli ministři životního prostředí evropských členských států Evropské hospodářské komise (EHK) OSN, Kanady a USA, aby připravili program nadcházejícího summitu Země. V říjnu 1990 se sešla Evropská rada (orgán ES) a stanovila cíl Evropského společenství pro snižování emisí CO₂, který byl identický s požadavkem vzešlým ze setkání v Noordwijku. Šlo mj. o politický signál pro nadcházející druhou *Světovou klimatickou konferenci*, jež se konala v listopadu 1990 v Ženevě.⁹

V roce 1990 OSN ustanovila mezivládní vyjednávací výbor, kterému se podařilo během pouhých dvou let připravit úmluvu o klimatických změnách. Rozhodujícím momentem pro vývoj režimu klimatických změn pak bylo podepsání *Rámcové úmluvy OSN o klimatických změnách* na konferenci UNCED v Riu de Janeiro v roce 1992. Tuto úmluvu podepsalo 155 zemí a v platnost vstoupila v březnu 1993, kdy ji ratifikovalo více než 50 států. Úmluva samotná je formulována velmi obecně, aby byla co nejpřijatelnější pro co nejširší okruh států. Stanoveným cílem úmluvy je stabilizovat koncentrace skleníkových plynů¹⁰ v atmosféře na úrovni, která by zabránila nebezpečnému antropogennímu zasahování do klimatického systému. Zároveň úmluva umožňuje každé účastnické zemi přijmout vlastní program a závazky na omezování emisí skleníkových plynů podle vlastního

uvážení. Vyspělé země jsou povinny předkládat inventarizace svých emisí skleníkových plynů, prognózy těchto emisí pro rok 2000 a odhady dopadů národních klimatických politik na množství emisí skleníkových plynů. Konkretizace dalších opatření je v úmluvě ponechána na následná setkání účastnických stran. Těchto setkání se od té doby uskutečnilo několik. V Berlíně v roce 1995 se účastnické státy dohodly na tom, že v dalším vývoji režimu klimatických změn budou usilovat o podepsání protokolu stanovujícího kvantitativní cíle omezování emisí skleníkových plynů (tzv. berlínský mandát). Tento protokol byl podepsán na setkání, které se uskutečnilo o dva roky později v Kjótu. Závazky přijaté na této konferenci jsou individuální. Do období 2008–2012 se Evropská unie a některé asociované země (včetně České republiky) zavázaly snížit emise skleníkových plynů o 8 % ve srovnání s rokem 1990, USA o 7 %, Rusko a Ukrajina by měly stabilizovat objem emisí na úrovni roku 1990. Závazky o snižování emisí se však vůbec netýkají rozvojových zemí. Další setkání účastnických stran se konala v roce 1998 v Buenos Aires a v roce 1999 v Bonnu. Jejich záměrem bylo pokusit se formulovat konkrétní postupy, jimiž by bylo možné dosáhnout cílů stanovených v Kjótu.

KRITIKA PRAKTICKÉHO FUNGOVÁNÍ REŽIMŮ

Regulační režim, který se vztahuje k úmluvě rámcového typu, představuje souhrn principů, pravidel, procedur, institucí a programů, vyplývajících z dané úmluvy, z jejich následných protokolů a z rozhodnutí přijatých na následných schůzkách účastnických stran těchto protokolů. Součástí režimu jsou také mezinárodní, nadnárodní a domácí skupiny aktérů, zahrnující odborníky, podnikatelské svazy, mezinárodní organizace, vlády států a nevládní organizace (operující na národní nebo mezinárodní úrovni). Režim je tak jádrem formulování a zavádění politických opatření, jejichž cílem je řešit daný mezinárodní environmentální problém, tzn. začlenění mezinárodních závazků do domácího právního rámce a operacionalizace společných programů v domácích podmínkách. Jeho součástí je obvykle také stanovení zdroje a způsobu financování těchto opatření a budování kapacit pro jejich praktickou realizaci. Příkladem takového finančního mechanismu je Globální environmentální fond (*Global Environmental Facility*), který již před konferencí v Riu de Janeiro založily UNEP, UNDP a Světová banka a který se pak stal institucí, jejímž úkolem je financovat opatření, vyplývající jednak z úmluv podepsaných na této konferenci, a jednak opatření, vyplývající z *Agendy 21*.

Greene [*viz Greene, 1996*] považuje za efektivní takové mezinárodní režimy, které formují chování celého spektra nadnárodních, mezinárodních a domácích aktérů a které vedou k hmatatelným výsledkům a alespoň do jisté míry přispívají k řešení problémů, pro něž byly ustaveny. Základní charakteristikou efektivního režimu je flexibilita a schopnost dostatečně rychle přizpůsobit relevantní instituce, pravidla a procedury jednak zkušenostem získaným z dosavadního vývoje režimu, jednak měnícím se vnějším podmínkám, jako jsou změny v rozložení moci a zájmů, nebo pokroku ve vědeckém poznání. Dosavadní zkušenost ukázala, že těmto požadavkům nejlépe odpovídá režim, jehož základem je rámcová úmluva nebo nějaká ekvivalentní dohoda. Rámcové úmluvy jsou takové úmluvy, které stanoví základní principy, normy a procedury pro následující proces, včetně opatření zajišťujících pravidelné předkládání zpráv o zavádění dohodnutých opatření do praxe, jakož i způsob vyjednávání následujících protokolů. Všechny tři úmluvy, o nichž se vyjednávalo v Riu de Janeiro, jsou rámcové úmluvy (třetí, o níž se na UNCED jednalo – úmluva o boji s desertifikací –, byla podepsána až v roce 1994 v Paříži).

Režimy jsou tedy založeny na myšlence postupně se rozvíjejícího procesu vycházejícího z dobrovolně přijatých závazků, jež se postupně zpřísňují a zpřesňují. Při absenci regulační autority je rozvoj tohoto procesu závislý na budování důvěry mezi státy. Za velmi důležitý pro dosažení úspěchu se považuje nepřímý nátlak. Hlavní metodou tohoto nátlaku je vzájemné předkládání zpráv, a to jednak o stavu daného problému na domácí úrovni, jednak o opatřeních přijatých k nápravě problémů a o jejich výsledcích.

Mezinárodní politický proces tedy nekončí podpisem úmluvy. Opatření odsouhlasená na mezinárodních jednáních se totiž musejí prakticky realizovat v domácích podmínkách každé účastnické země. Tato fáze je rozhodující pro úspěch každého režimu. Výsledek je ovlivněn domácí kapacitou – efektivností právního a administrativního systému, regulační kapacitou vlády, jakož i kapacitou výzkumu a rozvoje. Ruth Greenspanová-Bellová poznamenává, že dosavadní zkušenost s implementační fází existujících režimů je v nejlepším případě rozporuplná. Deziluze ze selhání implementační fáze vyvolává ostrou kritiku environmentálních režimů jako účinného nástroje politiky a občas vede k jejich přirovnávání k úspěšnosti zastaralého centrálního plánování [viz *Greenspan Bell, 1998*]. Podle této autorky je třeba hledat možnosti pro zvýšení účinnosti režimů ve dvou sférách, a to v přípravě přísunějších smluv, jež účinněji povedou ke společným krokům na mezinárodní úrovni, a v posilování místní kapacity (tzn. místních úřadů, samospráv a jiných aktérů) při realizaci opatření, vyplývajících z mezinárodních smluv.

Hanf [viz *Hanf, 1996*] také upozorňuje na vzrůstající význam implementační fáze režimů v domácím kontextu a na její dosavadní podceňování ve výzkumu mezinárodní politiky životního prostředí.¹¹ Podle jeho názoru může být jedním z důvodů opomíjení implementační fáze skutečnost, že výsledky tradiční zahraniční a bezpečnostní politiky se na domácí úrovni týkaly státu jako takového nebo jen velmi omezeného počtu domácích aktérů, zatímco mezinárodní environmentální dohody vyžadují aktivitu neporovnatelně většího počtu aktérů.

KRITIKA TEORETICKÉHO KONCEPTU MEZINÁRODNÍCH ENVIRONMENTÁLNÍCH REŽIMŮ

Hanfovy výhrady týkající se zanedbávání implementační fáze procesu mezinárodní environmentální politiky však nejsou jedinou a zdaleka ani nejzásadnější kritikou mezinárodních environmentálních režimů. V poslední době se objevilo několik publikací, hodnotících teoretický rámec environmentálních režimů jako neadekvátní prostředek kritické analýzy mezinárodních problémů životního prostředí [viz např. *Hovden, 1999; Laferriere, 1996; Laferriere a Stoett, 1999; Patterson, 1995*]. Tito autoři poukazují na zásadní gnosologický rozpor mezi konzervativní disciplínou mezinárodních vztahů obecně a úžeji i teorie mezinárodních režimů na straně jedné a radikálním environmentalismem, tj. kritickým myšlenkovým proudem zaměřeným na podstatu environmentální krize, na straně druhé. Přitom environmentální krize je jádrem problému, kterým se teorie režimů zabývá. K základním premisám radikálního environmentalismu, za jehož jádro lze označit ekocentrismus, patří kritika antropocentrismu¹² a dále předpoklad, že antropocentrická koncepce přírody je historicky a kulturně podmíněná. Další premisou je sklon k radikálnějším postupům vycházejícím z idejí decentralizace, z malých politických komunit. A konečně používání „měkké“ technologie. Tento přístup tak znamená zásadní rozchod s dominantním společenským paradigmatem.¹³ Teoretický rámec mezinárodních environmentálních režimů naproti tomu vychází z manažerského přístupu k problémům životního prostředí spočívajícího ve víře, že tyto problémy mohou být vyřešeny bez zásadních změn současného hodnotového systému a vzorců výroby a spotřeby.

Na rozdíl od radikálního environmentalismu, jenž postuluje zásadní změny ve vztahu společnosti k životnímu prostředí i transformace celého sociálního a politického uspořádání, teorie mezinárodních režimů se nijak nezaměřuje na změnu existujícího statu quo a existujících mocenských struktur. Patterson [viz *Patterson, 1995*] se domnívá, že teoretický přístup režimů depolitizuje problematiku, jíž se zabývá. Cílem je pouze dosáhnout co nejefektivnějšího fungování existujících institucionálních rámců. Patterson také poznamenává, že autoři, kteří ve svém výzkumu vycházejí z teoretického rámce režimů, nevěnují dostatečnou pozornost jejich obsahu. Režimy jsou jednoduše považovány za efektivní, pokud vedou ke změně chování států, a je příznačné, že pouhý fakt, že státy včas předaly ostatním účastnickým státům režimu zprávu, k níž se ve smlouvě zavázaly, se již považuje za měřítko úspěchu daného režimu.

Za důležitou překážku přijetí kritičtějšího přístupu k mezinárodním problémům životního prostředí považuje Hovden [viz Hovden, 1999] pozitivismus, jenž je dominantní filozofií jak disciplíny mezinárodních vztahů jako celku, tak i teorie mezinárodních režimů. Dominance pozitivismu v disciplíně mezinárodních vztahů, projevující se ve snaze oddělit etické a normativní zájmy od procesu poznání, vede k tomu, že se etické, normativní a kulturní souvislosti dostávají do pozadí výzkumu. Důsledkem této skutečnosti je obtížně překonatelný rozpor mezi teorií režimů a radikálním environmentalismem, tj. myšlenkovým proudem, v jehož rámci k ostrému oddělování faktů od hodnot nedochází. Naopak, etické a normativní úvahy jsou jeho integrální součástí. Pozitivismus disciplíny mezinárodních vztahů se tak stává překážkou kritičtější konceptualizace problémů životního prostředí v rámci této disciplíny.

V důsledku tohoto úzce manažerského pojetí mezinárodní environmentální problematiky se pozornost teoretického rámce environmentálních režimů soustřeďuje pouze na otázku kolektivní akce, tedy na otázku mezinárodní spolupráce a efektivnosti mezinárodních institucí, jež tuto spolupráci zprostředkovávají. Jak poznamenává Hovden [viz Hovden, 1999], ačkoli je nepochybně pravda, že absence efektivních mezinárodních institucí může vést k environmentální degradaci, z historického hlediska nebylo poškozování životního prostředí způsobeno neschopností nebo neochotou států spolupracovat. Nelze totiž vyloučit možnost, že účinná mezinárodní spolupráce v některých sférách může naopak přispívat ke zhoršování kvality životního prostředí.¹⁴

* * *

Environmentální problematika prošla od 50. let 20. století velmi dynamickým rozvojem, a to nejen ve smyslu prohlubujícího se poškozování životního prostředí,¹⁵ ale též pokud jde o rostoucí porozumění jeho příčinám a souvislostem a také o snahu tuto nepříznivou situaci řešit. K problémům životního prostředí se zpočátku přistupovalo jako k izolovaným, místně omezeným potížím, které ohrožují lidské zdraví. Opatření, která reagovala na takto vnímané problémy, nebyla po dlouhou dobu vůbec koordinovaná a byla zaměřena na již vzniklý problém. Teprve později byly postupně vytvářeny speciální instituce a politiky, jež se těmito otázkami zabývaly. Důraz v celkovém pojetí řešení environmentálních problémů se postupně přesouval k prevenci vzniku těchto problémů a ke snaze cíleně snižovat zátěž na životní prostředí pomocí integrace environmentálních ohledů do rozhodovacích procesů ve všech sférách lidské činnosti.

Rozhodující změnou v přístupu k problémům životního prostředí byla internacionalizace a později globalizace environmentálních problémů. V důsledku narůstajících environmentálních problémů bylo na přelomu 60. a 70. let zřejmé, že administrativní aparát jednotlivých států už není dostatečným nástrojem k jejich řešení. Za symbolický počátek internacionalizace environmentální politiky se obvykle považuje stockholmská *Konference OSN o životním prostředí člověka* z roku 1972, která legitimizovala politiku životního prostředí jako všeobecně přijímanou součást agendy zahraniční politiky. V 70. letech se rozvinula diskuze o vlivu prohlubujících se ekologických hrozeb na chování států a na státní suverenitu. Ekologická vzájemná závislost by podle názoru jedné skupiny odborníků měla vést k postupnému omezování státní suverenity ve prospěch nadnárodních institucí. Další výzvou tradičnímu pojetí státní suverenity se od 80. let stalo působení silných nevládních environmentálních organizací, které často operují na nadnárodní úrovni. Opačný názor vychází z argumentu, že se stát stal ústředním aktérem institucionální odpovědi na mezinárodní environmentální problémy a že tím, jak byla posílena jeho kapacita pro kolektivní akci, se jeho manévrovací prostor zvětšil a jeho schopnost řešit problémy vzrostla.

Dominantním teoretickým rámcem studia mezinárodní politiky životního prostředí je koncept environmentálních režimů, který vychází z liberálního paradigmatu disciplíny

mezinárodních vztahů. Hlavní pozornost je v rámci tohoto přístupu věnována otázce efektivnosti mezinárodní spolupráce. Podstata environmentálních problémů, jejich příčiny a souvislosti zůstávají na okraji zájmu disciplíny mezinárodních vztahů. Zdá se, že pokud má studium mezinárodních environmentálních problémů v rámci disciplíny mezinárodních vztahů podstatně zvýšit svůj příspěvek k porozumění a řešení otázek životního prostředí, mělo by dojít k výraznému rozšíření jeho teoretického záběru i mimo teorii mezinárodních režimů a zároveň i mimo realistický nebo liberální přístup k této problematice. Zdá se, že studium environmentálních problémů v rámci disciplíny mezinárodních vztahů by významně posílilo svůj výzkumný potenciál, kdyby se více přiblížilo k ekocentrické perspektivě environmentální problematiky. Jinak zřejmě zůstanou Smithovy obavy z úvodu této stati oprávněné. V rámci disciplíny mezinárodních vztahů se však začíná objevovat trend, usilující o překonání fundamentálního rozporu mezi radikálním ekologickým myšlením zdůrazňujícím etické, normativní a kulturní aspekty a převládajícím konzervativně laděným teoretickým rámcem studia mezinárodních environmentálních problémů. Na druhé straně by se v rámci ekologického myšlení měly ve větší míře začít objevovat úvahy o praktické realizaci idejí „ekologické“ společnosti, přesahující lokální nebo regionální měřítko, a tak postihující mezinárodní dimenzi této problematiky. Sbližování ekologického myšlení a mezinárodních vztahů by nepochybně přispělo k rozvoji obou disciplín.

¹ Přehled vývoje a základních termínů disciplíny mezinárodních vztahů lze najít např. v článku Petra Luňáka a Jiřího Šedivého. – Viz Luňák, P., Šedivý, J.: *Teorie a empirie ve studiu mezinárodních vztahů*. Soudobé dějiny, ročník VI, číslo 1, s. 55–70.

² Utilitarismus v tomto kontextu znamená, že jediné, co má hodnotu samo o sobě, je štěstí, spokojenost a požitky.

³ Antropocentrismus je jedním pólem filozofického spektra názorů na vztah člověka a přírody, jehož opačným pólem je ekocentrismus. V prvním případě je příroda zredukována na zásobu zdrojů a má pouze instrumentální hodnotu, tzn. že má hodnotu jen jako prostředek k naplňování cílů člověka. Naopak ekocentrismus přiznává přírodě její vnitřní hodnotu (jež není odvozena od lidských potřeb nebo cílů). – Viz Eckersley, R.: *Environmentalism and political theory. Towards an econcentric approach*. London: UCL Press, 1995, s. 26.

⁴ V této souvislosti lze pojem kapacita v nejobecnějším smyslu charakterizovat jako „schopnost společnosti identifikovat a řešit problémy“. – Viz Janicke, M.: *The Political System's Capacity for Environmental Policy*. In: Janicke, M., Weidner, H. (eds.): *National Environmental Policies. A Comparative Study of Capacity-Building*. Berlin: Springer, 1997, s. 1–23.

⁵ Zajímavou úvahu o příčinách a důsledcích běžného ztotožňování společnosti s teritoriálním státem (americká společnost, italská společnost apod.) najde čtenář v kapitole *The territorial trap* v knize *Mastering space*. – Viz Agnew, J., Corbridge, S.: *Mastering space. Hegemony, territory and international political economy*. London and New York: Routledge, 1995, 260 stran.

⁶ Podrobnější vysvětlení viz např. Porter, G., Welsh Brown, J.: *Global Environmental Politics*. Boulder: Westview, 1991, s. 23–26.

⁷ Biodiverzita (biologická diverzita) je variabilita živých organismů v suchozemských, mořských a jiných vodních ekosystémech a ekologických komplexech. Biodiverzita tak znamená různorodost v rámci jednotlivého druhu, mezi druhy a mezi ekosystémy. – Viz Barnes, N.: *Conflicts over biodiversity*. In: Sloep, P., Blowers, A. (eds.): *Environmental Policy in an International Context 2. Conflicts*. London: Arnold, 1996, s. 218–241.

⁸ „Společný majetek“ nebo zapomenutým českým slovem „občina“. – Viz Moldan, B.: *Ekologie, demokracie, trh*. Praha: Informatorium pro MŽP ČR, 1992, 120 stran.

⁹ Tento dynamický vývoj mj. potvrzuje názor Jessicy Tuchman Mathewsové, citovaný ve druhé části této stati, o průlomu životního prostředí do mezinárodní politiky na konci 80. let (viz s. 21).

¹⁰ Podle dnešního stavu poznání existuje šest skleníkových plynů, jež jsou předmětem mezinárodní politiky klimatických změn – oxid uhličitý, metan, oxidy dusíku, hexafluorid síry a dva halogenové uhlovodíky.

¹¹ Kritický význam implementační fáze podporuje výše zmíněnou tezi o tom, že snahy o řešení mezinárodních environmentálních problémů spíše posilují úlohu států.

¹² Eckersley charakterizuje ekocentrismus jako perspektivu, jež uznává zájmy člověka vůči životnímu prostředí (tzn. zahrnuje šetrné hospodaření se zdroji a ekologii blahobytu člověka, ale je širší než tato pojetí), uznává zájmy ostatních živých organismů (ale je širší než ochranná perspektiva), uznává zájmy budoucích generací člověka a všech organismů a přijímá holistickou perspektivu, jež uznává hodnotu populací, druhů a ekosystémů, stejně jako individuálních organismů. – Viz Eckersley, R.: *Environmentalism and political theory. Towards an econcentric approach*. London: UCL Press, 1995, s. 46.

¹³ Podrobný výklad pojmu dominantní společenské paradigma najde čtenář např. v knize *Global Environmental Politics*. – Viz Porter, G., Welsh Brown, J.: *Global Environmental Politics*. Boulder: Westview, 1991, s. 27–28.

- ¹⁴ Příkladem z poslední doby je ekologický dopad velmi účinně zorganizované mezinárodní spolupráce v rámci Evropské unie, týkající se deregulace trhu s elektrickou energií. Toto opatření se projevilo ve většině členských států v poklesu cen elektřiny, avšak učinilo nekonkurenceschopným neekologičtější způsob výroby energie, založený na spalování fosilních paliv – kombinovanou výrobou tepla a elektřiny. Ta má ve srovnání s běžnou výrobou elektřiny v elektrárnách na fosilní paliva daleko vyšší účinnost (60 % proti 30 %, maximum 40 % v klasických elektrárnách). – Viz Růžičková, B.: Zpátky na strom. Nový zákon likviduje ekologickou výrobu energie. Euro, ročník 1999, číslo 44, s. 32–33.
- ¹⁵ Např. globální spotřeba energie ve výrobní sféře, jež je jedním z nedůležitějších zdrojů negativních dopadů lidských aktivit na životní prostředí, vzrostla v období 1970–1990 o 62 %. – Viz Conca, K., Dabelko, G. D.: Twenty-five Years of Global Environmental Politics. In: Conca, K., Dabelko, G. D. (eds.): Green Planet Blues. Environmental Politics from Stockholm to Kyoto. Boulder: Westview Press, 1998, s. 1–15.

Literatura

- Agnew, J., Corbridge, S. (1995): *Mastering space. Hegemony, territory and international political economy.* London and New York: Routledge, 1995, 260 stran.
- Barnes, N. (1996): *Conflicts over biodiversity.* In: Sloep, P., Blowers, A. (eds.): *Environmental Policy in an International Context 2. Conflicts.* London: Arnold, 1996, s. 218–241.
- Conca, K. (1994): *Rethinking the Ecology-Sovereignty Debate.* In: Conca, K., Dabelko, G. D. (eds.): *Green Planet Blues. Environmental Politics from Stockholm to Kyoto.* Boulder: Westview Press, 1994, s. 85–93.
- Conca, K., Dabelko, G. D. (1998): *Twenty-five Years of Global Environmental Politics.* In: Conca, K., Dabelko, G. D. (eds.): *Green Planet Blues. Environmental Politics from Stockholm to Kyoto.* Boulder: Westview Press, 1998, s. 1–15.
- Dawson, J. (1996): *Econationalism. Anti-nuclear activism and national identity in Russia, Lithuania, and Ukraine.* Durham and London: Duke University Press, 1996, 221 stran.
- Deudney, D. (1993): *Global Environmental Rescue and the Emergence of World Domestic Politics.* In: Lipschutz, R. D., Conca, K. (eds.): *The State and Social Power in Global Environmental Politics.* New York: Columbia University Press, 1993, s. 280–305.
- Eckersley, R. (1995): *Environmentalism and political theory. Towards an econcentric approach.* London: UCL Press, 1995, 274 stran.
- Economy, E., Schreurs, M. (1997): *Domestic and international linkages in environmental politics.* In: Schreurs, M., Economy, E. (eds.): *The Internationalization of Environmental Protection.* Cambridge: Cambridge University Press, 1997, s. 1–18.
- Greene, O. (1996): *The development and implementation of international environmental regimes.* In: Blackmore, R., Reddish, A. (eds.): *Global Environmental Issues.* London: Hodder & Stoughton, 1996, s. 280–312.
- Greenspan Bell, R. (1998): *Do International Environmental Agreements Really Work?* In: Conca, K., Dabelko, G. D. (eds.): *Green Planet Blues. Environmental Politics from Stockholm to Kyoto.* Boulder: Westview Press, 1998, s. 149–152.
- Haas, P. (1989): *Do regimes matter? Epistemic communities and Mediterranean pollution control.* *International Organization*, Vol. 43, No. 3, s. 377–403.
- Haas, P. (1990): *Saving the Mediterranean: The Politics of International Environmental Cooperation.* New York: Columbia University Press, 1990.
- Hanf, K. (1996): *Implementing international environmental policies.* In: Blowers, A., Glasbergen, P. (eds.): *Environmental Policy in an International Context 3. Prospects.* London: Arnold, 1996, s. 197–222.
- Hardin, G. (1998): *The Tragedy of the Commons.* In: Conca, K., Dabelko, G. D. (eds.): *Green Planet Blues. Environmental Politics from Stockholm to Kyoto.* Boulder: Westview Press, 1998, s. 40–47.
- Hovden, E. (1999): *As if Nature Doesn't Matter: Ecology, Regime Theory and International Relations.* *Environmental Politics*, Vol. 8, No. 2, s. 50–74.
- Janicke, M. (1997): *The Political System's Capacity for Environmental Policy.* In: Janicke, M., Weidner, H. (eds.): *National Environmental Policies. A Comparative Study of Capacity-Building.* Berlin: Springer, 1997, s. 1–23.
- Johnston, R. J., Gregory, D., Smith, D. M. (eds.) (1994): *The Dictionary of Human Geography.* Oxford: Blackwell, 1994, 724 stran.
- Laffèriere, E. (1996): *Emancipating International Relations Theory: Suggestions from Ecology.* *Millennium*, Vol. 25, No. 2, s. 53–75.
- Laferriere, E., Stoett, P. J. (1999): *International Relations Theory and Ecological Thought.* London and New York: Routledge, 1999, 209 stran.
- Lipschutz, R. (1993): *Learn of the Green World: Global Civil Society, Global Environmental Change and Social Learning.* Příspěvek přednesený na konferenci International Studies Association v panelu Social and Environmental Learning, Acapulco, Mexiko, 23.–27. 3. 1993, 29 stran.
- Litfin, K. (1998): *The Greening of Sovereignty: An Introduction.* In: Litfin, K. (ed.): *The Greening of Sovereignty in World Politics.* Cambridge and London: The MIT Press, 1998, s. 1–30.
- Luňák, P., Šedivý, J. (1999): *Teorie a empirie ve studiu mezinárodních vztahů. Soudobé dějiny*, ročník VI, číslo 1, s. 55–70.
- Mathews, J. T. (1993): *Nations and Nature: A View of Security.* In: Prins, G. (ed.): *Threats without Enemies. Facing environmental insecurity.* London: Earthscan, 1993, s. 25–38.

- Moldan, B. (1992): Ekologie, demokracie, trh. Praha: Informatorium pro MŽP ČR, 1992, 120 stran.
- Patterson, M. (1995): Radicalising Regimes? Ecology and the Critique of IR Theory. In: Linklater, A., Macmillan, J. (eds.): Boundaries in Question: New Directions in International Relations. London: Macmillan, 1995, s. 212–227.
- Porter, G., Welsh Brown, J. (1991): Global Environmental Politics. Boulder: Westview, 1991, 208 stran.
- Růžičková, B. (1999): Zpátky na strom. Nový zákon likviduje ekologickou výrobu energie. Euro, ročník 1994, číslo 44, s. 32–33.
- Sarre, P., Brown, S. (1996): Changing attitudes to Nature. In: Sarre, P., Reddish, A. (eds.): Environment and Society. London: Hodder & Stoughton, 1996, s. 88–120.
- Smith, S. (1993): Environment on the Periphery of International Relations: An Explanation. Environmental Politics, Vol. 2, No. 4, s. 28–45.
- Suhr, M. (1997): Robert O. Keohane: a contemporariz classic. In: Neumann, I. B., Waever, O. (eds.): The Future of International Relations. Masters in Making. London: Routledge, 1997, s. 90–120.
- Waever, O. (1997): John G. Ruggie: transformation and institutionalization. In: Neumann, I. B., Waever, O. (eds.): The Future of International Relations. Masters in Making. London: Routledge, 1997, s. 170–204.
- Wapner, P. (1995): Politics Beyond the State: Environmental Activism and World Civic Politics. World Politics, April 1995, s. 311–340.
- Wapner, P. (1998): Reorienting State Sovereignty: Rights and Responsibilities in the Environmental Age. In: Litfin, K. T. (ed.): The Greening of Sovereignty in World Politics. Cambridge (Mass.): The MIT Press, 1998, s. 275–297.
- Ward, W. (1998): Sovereignty and Ecosystem Management: Clash of Concepts and Boundaries? In: Litfin, K. T. (ed.): The Greening of Sovereignty in World Politics. Cambridge (Mass.): The MIT Press, 1998, s. 79–108.
- Weale, A. (1992): The new politics of pollution. Manchester: Manchester University Press, 1992, 277 stran.

Poznámka

Tato stať je výstupem grantu Grantové agentury České republiky č. 407-98-0928 a je zkrácenou a částečně pozměněnou verzí stejnojmenné kapitoly z knihy Stát, prostor, politika – vybrané kapitoly politické geografie editorů Petra Jehličky, Jiřího Tomeše a Petra Daňka, kterou v roce 2000 společně vydává Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze a Katedra geografie Masarykovy univerzity v Brně.